

УДК 81'42(045)

ЖАНР ПРОПОВІДІ У ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ БЛИЗЬКО- І ДАЛЕКОСПОРІДНЕНИХ МОВ)

Смирнова М. С.

Маріупольський державний університет

У статті проаналізовано жанр православної проповіді у церковно-релігійному дискурсі. Розглянуто проповідь як мовленнєвий жанр, зокрема, її композицію, зміст, завдання; надано класифікацію та визначено етноспецифічні особливості православної проповіді ХХ століття в англійській, новогрецькій, українській та російській мовах.

Ключові слова: православна проповідь, церковно-релігійний дискурс, етноспецифіка жанру.

Смирнова М. С. Жанр проповіді в церковно-релігійному дискурсі (на матеріалі близько- і далекоспоріднених мов). В статті аналізується жанр православної проповіді в церковно-релігійному дискурсі. Розглядається проповідь як речовий жанр, в частині, її композиція, зміст, завдання; представлена класифікація та розглянуті етноспецифічні особливості православної проповіді ХХ століття в англійській, новогрецькій, українській та російській мовах.

Ключевые слова: православная проповедь, церковно-религиозный дискурс, этноспецифика жанра.

Smyrnova M. S. Sermon as a genre in church and religious discourse (based on closely- and far-related languages). The article presents the general characteristics of the genre of sermon in church and religious discourse (based on closely- and far-related languages). Sermon is analyzed as a speech genre; its composition, the content as well as the strategies of the sermon have been considered; the classifications and the specifics of the Orthodox sermon of the twentieth century in the English, modern Greek, Ukrainian and Russian languages are analyzed.

Key words: Orthodox sermon, church and religious discourse, ethnospecifics of the genre.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Визнання дискурсу найважливішою категорією міжособистісного спілкування поставило на порядок денний комунікативної лінгвістики проблему базової одиниці комунікації, яка б об'єднувала різноманітні мовленнєві акти, і на таку роль претендує мовленнєвий жанр, зокрема жанр проповіді [2, 175]. Антропоцентричне мовознавство спирається на поняття мовленнєвого/комунікативного жанру як одного з найефективніших пояснювальних механізмів для вивчення ситуацій використання мови, механізмів породження та інтерпретації мовлення. Врахування таких важливих параметрів, як ситуація та сфера спілкування, стиль, інтенціональний фактор, форма мовлення, у тому числі способи оформлення початку та кінця мовлення, передача ініціативи в діалозі, а також стратегії і тактики ведення комунікації вигідно відрізняє поняття мовленнєвого жанру від одиниць мови, які осмислюються поза ситуацією спілкування, та від мовленнєвих актів, які осмислюються як елементи цієї ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес до феномена православної проповіді підтверджується численними дослідженнями її мовної, смислової і комунікативної специфіки: православному проповідь докладно розглянуто з позиції риторики (А. К. Михальська); досліджено мовну організацію звучання православної проповіді і молитви

(О. А. Прохвятилова); виявлено специфіку релігійно-проповідницького стилю в аспекті функціонування лексичних одиниць, що співвідносяться з моральними концептами (І. М. Гольберг); обґрунтовано відмінності в дискурсі проповіді і церковно-релігійного послання (М. Б. Расторгуєва); здійснено зіставлення значень лексем у текстах проповіді й у світській мові, надано аналіз лексичних, морфологічних і синтаксичних особливостей текстів проповіді як стилістичних показників (І. А. Крилова); проповідь осмислено як полілог (К. А. Кузьміна); уперше проведено дослідження православної проповіді як жанру релігійного стилю російської мови на основі категоріально-текстового підходу до жанрово-однорідних мовних творів (Т. В. Іцкович); визначено стилетворчу характеристику сучасної православної проповіді (О. А. Масурова); сучасна православна проповідь описана в когнітивно-прагматичному аспекті з одночасним виявленням інваріантної комунікативної стратегії проповідника (Г. А. Савін); визначено методичку практичного освоєння проповіді (Т. А. Шубіна); використання російської мови в текстах православних проповідей розглянуто за лінією мова – процес – продукт (В. А. Бурцев) тощо. **Актуальність** вивчення православної проповіді у прагматичному ключі на матеріалі близько- та далекоспоріднених мов зумовлена відсутністю таких комплексних досліджень, а також є у використанні багатоаспектного підходу до аналізу мовлення православних проповідників, який полягає в інтегруванні лінгвістичних, психологічних, філософських, релігієзнавчих та соціальних сфер знання.

Метою статті є надання загальної характеристики жанру проповіді у церковно-релігійному дис-

курсів на матеріалі близько- і далекоспоріднених мов. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1) встановити змістові, функціональні та композиційні особливості православної проповіді як мовленнєвого жанру; 2) проаналізувати спільні та відмінні особливості побудови православної проповіді у близько- та далекоспоріднених мовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із комунікативної позиції проповідь – це фундаментальний первинний мовленнєвий жанр релігійної комунікації, який має дидактичну спрямованість [12, 97]. Церковна проповідь – це мовленнєвий жанр релігійно-повчального характеру, з якою священнослужитель звертається до віруючих під час богослужіння. Церковна проповідь є первинним і центральним жанром релігійної комунікації, який належить до релігійного дискурсу (Л. П. Крисін; О. А. Крилова; Н. Б. Мечковська). До того ж у проповіді «релігійний дискурс певним чином змикається з педагогічним» [8, 205; 10, 110]. Крім того, проповідь можна також назвати інтертекстом, тому що вона поєднує в собі властивості інституційного та буттєвого типів дискурсу, що реалізується переважно в усній формі безпосередньо в храмі або опосередковано через засоби масової інформації [7, 3]. Храмова проповідь, зазвичай, містить різноманітні елементи інших текстів: уривки із книг Святого Письма, цитати Отців Церкви, приклади з життєвої літератури, образи, запозичені з художніх творів. Проповідь обов'язково має адресата, вона розрахована на парафіян конкретної громади, а також має просторові і тимчасові межі. Основною частиною проповіді є жанр повчання, який може успішно реалізуватися за некритичного сприйняття віруючим текстом проповіді та довірливим ставленням до авторитету духовного пастира та Церковних догматів. Особливістю проповіді є її проголошення рідною та доступною для мирян мовою. Проповідь вводить слухача в простір полілогу: він діалогізує не тільки із самим собою і навколишнім світом, але і з Богом. Проповідь як вид релігійного спілкування є монологічним висловленням проповідника, зверненням до пастви. Проповідь – це і «безпосередня релігійна дія, і «метадискурс» про релігію. Вона – мова про Бога і до Бога, і в гомілетичі розглядається, у якому значенні вона є словом від Бога» [8, 5].

Зміст проповіді пов'язаний із реалізацією її основного завдання – «повідати і роз'яснити тим, хто чує вчення Ісуса Христа» [8, 5]. Тематика проповіді визначається Щорічним колом, що відображає хронологічний порядок, у якому протягом цілого року відбувається в церкві богослужіння на честь святих і великих церковних подій [5, 21]. Проповідь у православ'ї характеризується жорсткою прив'язкою до тексту джерела; під час проповіді трактуються деякі фрагменти тексту Писання. Обов'язковою ознакою православної проповіді є певний набір цитат і алюзій, звернення до прецедентних текстів, тоді як католицька та протестантська проповідь відрізняються деякою свободою від тексту джерела, з одного боку, і чіткою тематичною спрямованістю – з іншого (регулюється соціальним контекстом) [3, 209].

Серед функцій проповіді виділяють соціально-орієнтуючу (ідеологічну) функцію, яка є основною, бо в гомілетичі світоглядні основи та ціннісні орієнтації аудиторії є предметом, а вплив на мотивацію поведінкових актів – безпосереднім завданням. Культурно-освітня функція представлена у проповіді меншою мірою, хоча і вона присутня, особливо у своєму етичному складнику (наприклад, трактат Василя Великого «Про те, як молоді люди можуть отримати користь з язичницьких книг»). Дидактична функція проповіді формується завдяки корпусу сакральнo-богослужбової та церковно-релігійної лексики, а також високої частотності імперативних дієслівних форм. Експресивна функція створюється завдяки концентрації слів, що мають книжне і високе емоційно-експресивне забарвлення, використанню архаїчних синтаксичних конструкцій, а також скупченню зображально-виражальних засобів (лексичних контактних і дистантних повторів, синтаксичного паралелізму, антитез, порівнянь, метафор, епітетів). Однією з основних функцій проповіді як типу публічного виступу визнається апелятивна функція, суть якої полягає у зверненні проповідника до слухачів з метою формування у них визначеної позиції і вчинення певних дій [7, 54]. Крім того, у межах релігійного дискурсу проповідь виконує також загальнодискурсивні функції: інформативну, метамовну і орнаментальну.

Ораторське мистецтво в духовній сфері бере свій початок із перших століть появи християнства. Відомий залик «Покайтеся, бо наблизилось Царство Небесне!» вважається першою християнською проповіддю, виголошеною самим Ісусом Христом. Першим «професійним» християнським проповідником можна вважати Оригена (185–254), із часу якого «проповідь починає розумітися як духовне ораторство, як мистецтво – плід не тільки Божого натхнення, а й особистих обдарувань, освіти і зусиль самого проповідника» [3, 204]. У середньовічному західному християнстві на техніку проповіді не звертали спеціальної уваги. Один із отців західної церкви папа Григорій Великий у «Пастирському правилі» (591) писав: «Кого Господь наповнив, того він негайно робить красномовним» [6, 2]. Першим досвідом викладу правил церковного красномовства у вітчизняній риторичній традиції стала праця ректора Києво-Могилянської колегії архімандрита Іонікія Галятівського «Наука, альбо способ изложения казаня» (1665), де подано способи складання проповідей на різні свята і випадки, а також вказано, із яких частин будується проповідь: «екзордіум (вступ), нарація (розповідь) і конклюдія (висновки)».

Церковна проповідь розвивалася в кількох напрямках: 1) риторичному – необхідною умовою вважалося донесення істин Богоодкровення до свідомості слухачів – використання прийомів і засобів, акумульованих риторикою (дослідники цього напрямку І. П. Триодін, А. В. Говоров, М. А. Чепік); 2) анти-риторичному – відкидає риторичну як основу проповіді, головна умова успіху проповідництва полягає у духовному образі пастира, наголошується на тому, що проповідницький склад повинен бути простий, небагатослівний, не повинен запозичувати люд-

ських прикрас, хіба тільки для того, щоб зрозуміліше представити Божественну істину, у проповідях немає місця для філософських абстракцій, риторичних ширянь і віршів, бо все це людське, а не Боже [6, 5] (дослідники цього напрямку Я. К. Амфітеатрова, Н. І. Барсова, Н. А. Фаворова та ін.). Видатні гомілетичні XX сторіччя Г. І. Булгаков, В. Ф. Певницький, М. М. Тареев, А. І. Юр'ївський вказують на те, що проповідник має використовувати елементарні основи ораторського мистецтва. За свідченням архієпископа Аверкія (Таушева), «сила ораторства не у зовнішній штучності, а у внутрішній енергії та правді слова» [1, 11–12].

Єдиної класифікації церковної проповіді немає. Аналіз низки праць переконує в тому, що дослідники поділяють церковну проповідь за 1) *часовим критерієм* (діахронічна, синхронічна, діахронічно-синхронічна) [9, 127]; 2) *функціональним критерієм* (догматична (апологетична), морально-практична, священно-історична, екегетична (гомілія), повчальна, житійна, похвальна) [11, 275]; 3) *змістовним критерієм* (церковно-суспільна, екуменічна, святкова); 4) *способом викладення* (аналітична та синтетична).

Традиційна класифікація пов'язана з ім'ям архієпископа Аверкія (Таушева), який у «Посібнику з гомілетики» за формою виділяє чотири жанри проповіді: 1) *Гомілія*, або пояснювальна бесіда, яка ставить своїм завданням пояснення Святого Письма; 2) *Слово*, що бере свій зміст з ідеї церковного року; 3) *Катехизичне повчання*, яке викладає елементарні уроки віри, моралі і богослужіння; 4) *Проповідь*, що зветься *публіцистичною*, яка відповідає на питання сучасності і вихідною точкою для себе має новітні погляди, модні віяння і хвороби сьогодення.

Традиційна проповідь композиційно складається зазвичай із шести частин (*зачину, вступу, інформативно-оповідної частини, інтерпретувальної частини, висновків, закінчення*), які відрізняються одна від одної як у плані змісту, так і в плані вираження. Для вступу характерний традиційний стійкий фразеологізований початок – посвята Богові (в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа), привітання, побажання, зазначення тематики православної проповіді. Основна частина православної проповіді репрезентує поєднання наративно-аналітичного змісту. Для висновків характерні такі мікрожанри: заклик, побажання, обіцянка, молитва і їх різне комбінування. Композиція проповіді будується з урахуванням жанрово-типової авторської інтенції. Подамо типову схему тематичного розгортання проповіді. Спочатку вводиться ситуативна предметна тема, яка вказує на привід виголошення саме цієї проповіді. Потім реалізується предметно-сакральна тема, основана на текстах Святого Письма і богослужбових книг, оповідання про реальні події з життя Ісуса Христа і святих. Після тематичного опрацювання предметно-сакральної теми здійснюється перехід до духовної теми – тлумачення глибинного сенсу проголошених подій. Профана тема є факультативною і в логічній структурі тексту використовується як аргумент або ілюстрація до аргументу. Закінчується проповідь композиційним блоком, у якому зливаються воедино

духовна і ситуативна теми. Названі вище композиційно-тематичні фрагменти групуються в композиційні блоки тексту. Різниця таких комплексів приводить до композиційної варіативності проповідей [4, 12–14].

Так, можна стверджувати, що православна проповідь характеризується дидактичністю і широкими можливостями впливу на свідомість адресата, сприяє формуванню моральних понять.

Проведений аналіз свідчить, що не можна стверджувати, що православна проповідь представляє гомілетичний канон як єдине чітко сформульоване правило її будови для всіх мов. Інтегруючи всі відомості про проповідницький канон, з одного боку, бачимо наявні основні стійкі, повторювані у всіх текстах ознаки, які у своїй сукупності формують ту категорію, яку можна визначити жанровою моделлю проповіді. З іншого боку, гомілетичні правила містять чіткі рекомендації пастирєві про ті мінімальні догматичні знання, які він повинен безпомилково використовувати у своїй практиці. Ці рекомендації і є канонічними постановами Вселенської Церкви. Серед *спільних* для всіх мов *особливостей побудови проповіді*, виділяємо такі: 1) предмет – сукупність будь-яких явищ духовного життя: вчення про Бога, про матеріальне і духовний світ, про чесноти і пристрасті людські тощо; 2) тема – ідея, із якої випливає весь зміст проповіді; 3) матеріал – дані, які дають підставу говорити про обраний предмет або явище; відбір матеріалу визначається темою проповіді; 4) схема побудови проповіді: звертання; вступ; виклад (обґрунтування головної думки або теми проповіді); висновки, що мають практичний характер і безпосереднє відношення до життя пастви; висновок, який включає знову звернення, підбиття підсумків; 5) невідмінний змістовий елемент – звернення до адресата, який демонструє головну властивість жанру проповіді – псевдодіалогізм; 6) підвищена імпресивність нерідко реалізується як сугестивність.

Нами засвідчені *відмінності* у побудові проповіді в різних досліджуваних мовах. Так, однією з умов побудови проповіді є її чіткий та лаконічний виклад – «просто і по справі», уникнення багатослів'я, якої дотримуються переважно українські проповідники. Однак для англійської мови є характерним уживання простих синтаксичних структур: (1) – *The problem with the world today is the lack of obedience in it. It remains for the faithful of Christ's Orthodox Catholic Church to launch a front on this problem. It must be attacked and conquered. We must begin by obeying our parents* (Rev. Robert E. Lucas).

Гомілетика вчить не експлікувати власне «Я», зводити його до рівня «МИ», таким чином прирівнюючи себе до пастви і навіть вважаючи себе біля її ніг, однак, персональне «Я» широко використовують у випадках, коли: 1) проповідь виголошена духовним старцем (у російській мові: (2) – *Сегодня, с благословения Божия, я продолжу беседу прошлого воскресения, в которой мы разбирали вопрос, нужна ли вера в Церковь. Я говорил вам, что теперь вырабатывается совершенно новое мировоззрение, в котором не будет ни одного атома веры* (еп. Григорий (Лебедев));

2) англомовний проповідник апелює до прикладів із власного життя: (3) – *I have had the custom of going around all the rooms of my house with a censer, with all the rest of the family carrying candles and singing the Theophany Troparion, to bless everything with holy water on a regular basis. I do not do it as much anymore – I guess I am more distracted and busy than I should be – but this is an important task* (Priest Seraphim Holland); 3) грекомовний проповідник ілюструє дебати у голові людини від першої особи однини: (4) – *Δεν σου δίνω αυτό που θέλεις, δεν μπορεί να γίνει αυτό που ζητάς, δε σε συμφέρει να γίνει αυτό γι' αυτό και γι' αυτό το λόγο, όχι δεν μπορεί να γίνει αυτό, υπάρχουν προβλήματα και συνέπειες* (Μητρ. Γερβθεος Βλάχος).

Серед гомілетичних настанов також є заборони: порушувати теми щодо мирських інтересів, висвітлювати в проповіді події суспільно-політичного характеру і давати їм оцінку та ін. Порушення останньої заборони засвідчено у проповідях деяких російсько- та українськомовних священнослужителів ХХІ століття, а також у деяких зразках проповідей, пов'язаних із трагічно-історичним контекстом й соціальними викликами сьогодення: (5) – рос. *Но эту ситуацию создают не те люди, которые воюют, а те, которые являются причиной этой войны. Это братоубийственная война. И поэтому Церковь, как и после революции 1917 года, сейчас призывает примириться друг с другом, простить друг друга* (митр. Онуфрий). Для українськомовної проповіді характерна наочність описів і простих порівнянь, відсутність складної богословської термінології, цитування переважно Священного Писання, зокрема Євангелія, частотність уживання однорідних членів речення та використання анафори, парафразу: укр. *Різдво! Мир і благовоління в людських серцях. Воно стало початком нового життя, нових стосунків між Богом і людиною, між всіма людьми. Тепер непотрібно більше взивати разом з Давидом: «Господи, покажи мені шлях, яким мені потрібно іти»* (митр. Володимир Сабодан). Для російськомовної проповіді на всьому історичному шляху розвитку з метою вираження динаміки осягнення християнських засад характерна різноманітна побудова комплексів «питання – відповідь», уведення в текст проповіді риторичних запитань, звертань, вигуків,

які покликані дати оцінку змальовуваним явищам, а також цитування тексту Святого Письма і творів отців Церкви: (7) – рос. *Глубоко и чудесно это таинство!... Облеклись ли мы во Христа? Спросим себя и размыслим о сем искренно. А если не облеклись, то мы и не Христовы. Ибо Апостол говорит, что кто Духа Христова не имеет, тот и не Его* (св. прав. Иоанн (Кронштадтский)).

У проповіді англійською мовою речення побудовано таким чином, щоб максимально полегшити їх сприйняття на слух: прості речення переважають над складними, складносурядні більш активно використовуються за складнопідрядні. Звертає на себе увагу значна кількість однорідних членів, всілякі повтори і паралелізми, інверсовані конструкції, вживання різноманітних образних засобів, таких як метафори, порівняння, епітети, гіперболи тощо: (8) – *As we become more pure, He reveals more of His purity to us. And we ascend like eagles! That is the meaning of Theophany. That is the meaning of the illumining* (Priest Seraphim Holland).

Для проповіді грецькою мовою характерні складні розгорнуті конструкції з рядами підрядних компонентів, порівнянь, уточнень, звертань, цитувань, і все це може містити одне речення: (9) – *Ακολουθεί η τρίτη Ευχή, που απευθύνεται κι αυτή στο δεύτερο Πρόσωπο της Υπερουσίου Τριάδος, που είναι «η πηγή που πάντοτε και ασταμάτητα αναβλύζει ζωή και φως, η δημιουργική Δύναμη που είναι αιώνια όπως ο Πατέρας, Εσύ που εκπλήρωσες κατά τον καλύτερο τρόπο, πανέμορφα, ό,τι χρειαζόταν για τη σωτηρία των ανθρώπων», Ιησούς Χριστός, που έλυσε τους άλντους δεσμούς του θανάτου και έσπασε του άδη τα κλειδιά και ...»* (Μητροπολίτου Προκωνήσου Ιωσήφ).

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Проведений аналіз дає можливість говорити про жанр проповіді як канон у розумінні його як переліку основних жанрових ознак – стійких, повторюваних у всіх текстах показників, що визначають жанрову модель проповіді для чотирьох мов.

Перспективою дослідження вбачаємо проведення компаративного аналізу інших зразків релігійного дискурсу на матеріалі близько- і далекоспоріднених мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверкий (Таушев), архиеп. Руководство по гомилетике / архиеп. Аверкий (Таушев). – М. : Изд-во Православ. Св.-Тихон. богосл. ин-та, 2001. – 44 с.
2. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
3. Бобырева Е. В. Религиозный дискурс: ценности, жанры, языковые характеристики : [моногр.] / Е. В. Бобырева. – Волгоград : Перемена, 2007. – 385 с.
4. Ипатова С. Н. Церковно-проповеднический стиль русского языка XIX века (на материале творчества Святителя Игнатия) : дис. ... канд. филол. наук / С. Н. Ипатова. – Вологда, 2004. – 234 с.
5. Звездин Д. А. Православная проповедь как жанр церковно-религиозного стиля современного русского литературного языка / Д. А. Звездин. – Челябинск : ЧГУ, 2012. – 201 с.
6. Куклев В. В. Проповедь в гомилетике и лингвистике / В. В. Куклев // Изв. ПГПУ им. В. Г. Белинского. – Пенза, 2012. – № 27. – С. 27–31.
7. Малин И. И. Современная православная проповедь как интертекст / И. И. Малин // Язык, культура и общество в современном мире : междунар. науч. конф. – Н. Новгород : НГЛУ, 2012. – С. 3.
8. Мечковская Н. Б. Язык и религия : лекции по филологии и истории религий / Н. Б. Мечковская. – М. : ФАИР, 1998. – 352 с.

9. Прохватилова О. А. Речевая организация звучащей православной проповеди и молитвы : дис. ... д-ра филол. наук / О. А. Прохватилова. – Волгоград, 2000. – 495 с.
10. Тахтарова С. С. Стратегия аргументативного убеждения в религиозном дискурсе / С. С. Тахтарова // Аргументативная риторика в практике политического, делового и административно-правового общения : материалы интернет-конф. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://iconf.vgi.volsu.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=86:2010-05-11-10-30-58&catid=38:2010-04-05-09-37-25&Itemid=55/.
11. Триедин И. П. Принципы красноречия и проповедничества / И. П. Триедин. – Екатеринославль : тип. С. И. Барановского, 1915. – 246 с.
12. Юрьевский А. Гомилетика, или Наука о пастырском проповедании слова Божия / А. Юрьевский. – К. : Киев. тип. Ун-та св. Владимира, 1903. – 495 с.
13. Ярмульская И. Ю. Дидактическая направленность современных церковных посланий / И. Ю. Ярмульская // Вестн. ВолГУ. Сер. 9. – 2003/2004. – Вып. 3. – Ч. 1. – С. 97.